

Múltunkból

Bajomi Lázár Péter

Nemzeti ünnepek a tankönyvekben

– Politikai szocializáció az általános iskolában a szocializmus évtizedeiben –

A harmadik osztályosok tankönyveinek különböző kiadásait hasonlítottam össze, feltételezve, hogy ez a korcsoport már elég biztosan olvas ahhoz, hogy viszonylag bonyolult szövegeket kapjon, ám fiatal koránál fogva talán jobban ki van téve manipulatív törekvéseknek, mint az idősebb gyerekek.

Politikai nevelés az iskolában

Az iskola nem csak a tudás átadását szolgálja: a gyermekek itt sajátítják el a társadalmi érintkezés normáit, itt tesznek szert azokra a stratégiákra is, amelyekhez majd egész életükben tartják magukat. Mi több – függetlenül a társadalmi berendezkedés politikai orientációjától –, az iskola megtanítja őket a politikailag elfogadott viselkedés szabályaihoz való alkalmazkodásra is.

Akár államszocializmusról, akár nyugati típusú demokráciáról van szó, az állam érdekelt saját létének fenntartásában, és arra törekszik, hogy a fiatal nemzedékeket lojálissá tegye tulajdon legitimizáló ideológiájának legfontosabb elemei iránt. Nyugat-Európában, ahol a demokratikus játékszabályok és az egyén szabadsága alkotja az állam ideológiájának magját, e normák mélyen gyökereznek a nemzet és az állampolgárok emlékezetében és tudatában. Ezeknek az államoknak az ideológiai fejlődése hosszú távon folytonosságot mutat. Dacára a változó gazdasági és kulturális körülmények által teremtett nyilvánvaló különbségeknek, az egymást követő nemzedékek erősen hasonló társadalmi-politikai közegben és hasonló értékek szellemében nőttek fel. A politikai elit nézetei tükrözik a társadalom túlnyomó többségének világméretű, a társadalmi rend alapját jelentő lényegi értékekről pedig széles körű konszenzus alakult ki, még akkor is, ha egyes kérdésekben alapvető eltérés van a hivatalos álláspont és egyes társadalmi csoportok vagy egyének véleménye között. Másképpen: a családi szocializáció keretében átadott értékek jórészt azonosak azokkal, amelyeket a hivatalos csatornák, így például az oktatási intézmények közvetítenek.

Kelet-Európában, így Magyarországon is a második világháború után megerősödő kommunista rendszerek ahelyett, hogy a lakosság széles rétegei által osztott és támogatott, már létező normákat népszerűsítették és reprodukálták volna, arra törekedtek, hogy gyökeresen átalakítsák azokat. Új erkölcsi és ideológiai mintákat alkottak, azzal a szándékkal, hogy megváltoztassák az emberek politikai preferenciáit. Új ideált teremtettek a „szocialista embertípus” képében. Az új rendszer olyan állampolgárokat igyekezett felnevelni, akik nemcsak a politikai berendezke-

dés alapelvei és a társadalom alapjául szolgáló normák, hanem a politikai elit iránt is lojálisak. A politikai diskurzusból konkrét személyeket – állam- és pártvezetőket – azonosítottak elvont fogalmakkal, értékekkel és politikai képzetekkel.

Mi több, a szűk értelemben vett lojalitás nem volt elég: az „új típusú” állampolgártól elvárták az ideológiai elkötelezettséget, és ennek szinte militáns kinyilvánítását is. A rezsim első időszakában a „részvétel” a politikában nem jog, hanem kötelesség volt: az ötvenes évek második feléig nagymértékben korlátozták az embereknek azt a lehetőségét, hogy a magánéletbe vonuljanak vissza. Voltaképpen a magánélet mint olyan szinte megszűnt: a mindennapi élet legártatlanabb részleteit is átpolitizálta a vezetés.

Az oktatásban ezen törekvések megvalósításának legkézenfekvőbb eszközei az iskolarendszer és az ahhoz kapcsolódó ifjúsági szervezetek voltak. E szervezetek szorosan együttműködtek az iskolákkal: szerkezetük párhuzamos volt az iskolarendszerével, amely egyben tevékenységük színtere is volt. Míg az általános iskolai tananyagban az ideológiai értékek átadása csupán az egyik oldalát jelentette, az ifjúsági szervezeteket éppen a politikai neveléshez hozták életre.¹ E szervezetek – amelyeknek hatékonyságát a gyakorlatilag kötelezővé tett részvétel biztosította – szerepet játszottak a katonai nevelésben is: az a katonas és uniformizált rend, amelyet például a szervezésük alatt tartott nemzeti ünnepeken megköveteltek, és amelynek megszegését különféle szankciókkal büntették, segítette a leendő katonák engedelmességre szoktatásában is.

Arra, hogy az iskolai tananyag összeállítását hogyan befolyásolták ideológiai megfontolások, a legkézenfekvőbb példát a kötelező orosz nyelv, az énekórákon tanított munkásmozgalmi indulók, a földrajzkiadványok orientációja, szerkezete és nyelve vagy akár a számtanpéldák mutatják. Bár mindezek tartalmazznak közvetlen politikai utalásokat, kevés gyakorlati információt rejtnek: inkább a politikailag elfogadott normák közötti általános tájékozódást segítik, mint konkrét viselkedésmintákat mutatnak be.

A következőkben a tankönyveknek egy másik, ennél kézzelfoghatóbb politikai üzenetet közvetítő oldalát vizsgálom meg: hogyan láttatják az általános iskolai könyvek a nemzeti ünnepeket. Hogyan adnak át ezeken keresztül elvont politikai-ideológiai tartalmakat? Milyen sajátos módszerekkel igyekeznek közelebb hozni a gyerekeket az ünnepelt történelmi eseményekhez? Milyen viselkedésminták kötődnek a nemzeti ünnepek kapcsán olvasott történetekhez? Végül pedig, összehasonlítva a különböző időszakokban kiadott tankönyveket, megpróbálom feltárni, hogyan változott ezeknek az ünnepeknek a megjelenítése az államszocializmus évtizedeiben.

Vizsgálati módszer

A harmadik osztályosok tankönyveinek különböző kiadásait hasonlítottam össze, feltételezve, hogy ez a korcsoport már elég biztosan olvas ahhoz, hogy viszonylag bonyolult szövegeket kapjon; ám fiatal koránál fogva talán jobban ki van téve manipulatív törekvéseknek, mint az idősebb gyerekek. Eltekintve ugyanannak a könyvnek a különböző kiadásai közötti különbségektől, mindig a teljesen új kiadások legelső évében megjelent szövegeket vizsgáltam. Azoknál az éveknél,

¹ Az ifjúsági szervezetek politikai szerepe az évtizedek múlásával fokozatosan a háttérbe szorult, ugyanakkor gyakorlatiasabb funkciókat vettek át, így elsősorban a szabadidős tevékenységek szervezését.

amelyekben külön olvasókönyv jelent meg a városi és a falusi gyermekeknek, csak az előbbieket vizsgáltam.²

A nemzeti ünnepek háttéréről

Általánosságban beszélve a harmadikos olvasókönyvekről, érdemes megemlíteni, hogy bizonyos versek és mesék újra és újra megjelennek a négy évtized során kiadott különböző tankönyvekben, egyesek eltűnnek, majd tizenöt évvel később visszakertülnek, másoknak a hosszuk változik vagy az egymást követő kiadások más-más részein tűnnek fel. Egyes időszakokban bizonyos történelmi korokat és szerzőket előnyben részesítettek, míg más korszakokban e preferenciák eltérőek vagy éppen ellenkezőek. A kiadások között mutatkozó különbségek közül csak a hangnem és a szerkezet leglátványosabb változásait fogom említeni.

Az ünnepek közül – a tanév és a szünetek miatt – csak november 7-ét, a karácsonyt, március 15-ét, 21-ét, április 4-ét és május 1-jét vettem figyelembe.

November 7., március 21. és április 4. politikai vonatkozásai nyilvánvalóak: ezek a dátumok jelzik az uralkodó ideológia kezdetét, a rendszer történelmi eredetét és a kortárs rezsím tulajdonképpeni kezdőpontját. Mivel az általuk jelölt események meghatározzák a társadalmi-politikai rendszer valamennyi részletét, döntő jelentőségű volt a gyermekek hozzájuk fűződő viszonya. A dátumokhoz kapcsolódó történelmi tényeket bemutató szövegek arra törekedtek, hogy egyfajta „eredetmítoszt” teremtsenek: az „új kor” kezdeteit sematikusabban ábrázolták, egyes történelmi személyiségeket pedig felnagyítva, legendai, emberfeletti alakként állítottak az előtérbe.

Ha ezek a dátumok jelölik az új kor kezdeteit, az azt is jelenti, hogy korábban semmi kiemelkedő nem történt: a tankönyvekből világosan kirajzolódik a kezdetek és az azokat „megelőző”, ködbe vesző történelmi idők közötti vágás.³ A jelen és a szocializmus előtti korszak közötti diszkontinuitás a politikai gyakorlatban egyfajta alkuajánlatként jelent meg: a jelen és törekvései iránti teljes odaadásért cserébe az új államvezetés hajlandónak mutatkozott arra, hogy meg nem történtnek tekintse az olyan polgárok múltját, akik az előző rezsimben „a másik oldalon” álltak. A teljes elkötelezettség magában foglalta a múlt egyetlen értelmezésének kizárólagos elismerését. A kiemelkedő történelmi események felidézése a nemzeti ünnepek rituális szertartásán keresztül azt a célt is szolgálta, hogy megerősítsék a közvéleményben ezt a kizárólagos értelmezést és elfojtsák potenciális alternatíváit.

A karácsony, nyilvánvaló vallási vonatkozásai miatt, látnivalóan problémát jelentett a tankönyvek szerzőinek. Mivel ez az ünnep olyan mélyen gyökerezett a társadalmi hagyományokban, hogy eltörlése kockázatos lett volna, az uralkodó normákhoz igazításának egyetlen módja az volt, hogy a lehető legjobban megfosszák vallásos tartalmaitól, és világi ünneppé tegyék. Mivel a téli szünetre esett, az olvasókönyvek alig érintették. A karácsony, amely így nem volt politikai érdekelttségű hivatalos nemzeti ünnep, de vallási megemlékezés sem, elsősorban családi alkalommá vált.

² Az alábbi kiadásokat vizsgáltam meg: *Harmadik könyvünk. Olvasmányok, nyelvi ismeretek, számolás és mérés*. Franklin-Társulat nyomdája 1947. 1. kiadás. *Harmadik könyvünk. A városi általános iskolák számára*. Állami Nyomda, Budapest, 1949. 1. kiadás. *Harmadik könyvünk. Az általános iskolák számára*. Hírlapnyomda, Budapest, 1950. *Olvasókönyv. Az általános iskolák III. osztálya számára*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1950. 1. kiadás. *Olvasókönyv 3. Tankönyvkiadó, 1964.*

³ Kézenfekvő példa erre az itt nem vizsgált augusztus 20. átalakulása: az államalapítás ünnepe szükségszerűen elvesztette eredeti jelentését, amikor „új időszámítás” kezdődött, és – az új kenyeri ünnepeként – új szerepet kapott.

Március 15. munkaszüneti napként és történelmi tényként is kényes kérdés volt. Bár a hetvenes évektől az iskolákban tanítási szünet volt („tanítás nélküli munkanap”), egészen 1988-ig nem vált hivatalos nemzeti ünneppé. E kettősséget az okozta, hogy egyfelől a forradalmi hagyományt, másfelől a nemzeti függetlenségért vívott harcot testesítette meg, ez utóbbi pedig ellentmondott az internacionalizmus szellemének, és könnyen emlékeztethette az embereket az országban állomásozó szovjet csapatokra. Ugyanakkor még a „nép felkeléseként” sem volt könnyű marxista-leninista szellemben tolmácsolni az eseményeket a történelmi tények visszamenőleges módosítása nélkül. E dilemma feloldását – amint az alábbi idézetekből is kiderül majd – az jelentette, hogy csökkenteni igyekeztek a függetlenségi harc eseményeinek jelentőségét, és kihangsúlyozták a forradaloméit (mint például a felkelés kitörésének napját vagy az olyan konkrét történéseket, mint Táncsics kiszabadítását).

Május 1. egyike volt az államszocializmus legnépszerűbb hivatalos ünnepeinek. E nap két különböző hagyományt örökölt meg: egyfelől az új tavasz eljövételét, másfelől a munka és a munkásosztály ünnepét. Sokféle – a „hivatalos szervek” által finanszírozott – szórakozási lehetőséget kínált valamennyi nemzedéknek, így, különösen a rezsim utolsó éveiben, szinte megtestesítette azt a kompromisszumot, amelyet a rendszer felajánlott állampolgárainak: a lojalitásért cserében biztosította alapvető szükségleteiket – sőt, egy kicsit többet is.

Az olvasmányok

1947-ig a harmadikos diákok a háború előtt és alatt használt tankönyvek újranyomott változatát használták. Ebben az évben jelent meg az első új kiadás, és a közelgő gyökeres változások miatt csak az 1947–48-as tanévben használták. Ez a könyv elég apolitikus volt, és – egészen 1990-ig – talán a legmegfelelőbb a 9 évesek számára. Elsősorban ismert magyar szerzők által írt meséket, történeteket és verseket tartalmaz. Az első oldalon a Himnusz olvasható. Semmi nem utal a kortárs vagy a közelmúltbeli politikai és történelmi eseményekre.

Ebben a kiadásban alig esik szó a *karácsonyról*: mindössze egy féloldalas szöveg olvasható arról, hogyan készítsünk karácsonyfadíszeket. Ez a tömörség feltehetően azzal függ össze, hogy maga az ünnep a téli szünetre esik.

Március 15-éről a könyv *Petőfi Sándornak* a felkelés napján írt, gyakran idézett naplójegyzete egy hosszú részletével emlékezik meg. Túl azon, hogy *Petőfi* talán a legnépszerűbb szerzője a harmadikosoknak írott egymást követő olvasókönyveknek – legalábbis ami az egy szerzőre jutó szövegek számát illeti –, ez a szöveg maga is rendkívül gyakran jelenik meg: 1979-ig szinte valamennyi szöveggyűjteményben olvasható. A részlet semlegessége – a kötet kiadóinak szemszögéből – egyértelmű, csakúgy, mint a történelmi hűségre való törekvésük.

A forradalom évfordulójához kapcsolódik az *1848–1948* című szöveg is, amely a szabadságharc vázlatos történetét meséli el, egyszerre hangsúlyozva a függetlenségi háború és a nemzetközi összefogás jelentőségét („A királyok mind idegen országból származtak, nem éreztek együtt a magyar néppel, nem törődtek a nép sorsával”, illetve „1848-ban nemcsak nálunk, Magyarországon, de egész Európában fegyvert fogtak a népek szabadságukért”). A szöveg központi gondolata a szabadságért vívott küzdelem. Elsősorban ezzel indokolja a társadalmi osztályok közötti különbségeket is, míg azok – egyébként megemlített – gazdasági okai kisebb hangsúlyt kapnak.

Ez a kiadás egyetlen szóval sem említi március 21-ét és április 4-ét.

Május 1-jével kapcsolatban azonban olvashatunk egy szöveget, amely egyszerűen *A munka ünnepe* címet viseli. Elsősorban az ünnep nemzetközi jellegére összpontosít („Nemcsak a mi városunk ünnepe, hanem az egész világ!”), és nem tesz utalást konkrét történelmi-politikai eseményekre vagy elvont elvekre. Összehasonlítva a későbbi olvasókönyvekkel, szembeszökő, hogy a hangsúly a *munkán*, nem pedig a *munkásokon* vagy a *munkásosztályon* van, valamint a – földművelő, a bányász és a mérnök által megjelenített – társadalmi rétegek együttműködésén. A legvégén, mintha csak másodlagos jelentőségű volna, a szöveg megemlíti azt is, hogy a dolgozók nem mindig éltek és ünnepeltek olyan szabadon, mint ma.

Az 1949–50-es tanévre gyökeresen megváltozott a tananyag. Bár az egész könyvet figyelembe véve kiderül, hogy számos korábbi olvasmányt megőriztek, az első – és az alaphangot megadó – szövegeket kortárs szerzők írták *Leninről* és *Sztálinról*, *Rákosiról*, a Szovjetunióról, az úttörők életéről. Míg a történelmi magyarázatok általában alkalmazkodnak a gyerekek életkorához (például „A cár gazdag és kegyetlen úr volt, aki nagy szegénységben tartotta a dolgozó népet”), a szöveg egyes részei nyilvánvalóan túlságosan összetettek ahhoz, hogy megérthessék („A Szovjetunió a béke őre. Nem engedi, hogy a szocializmus ellenségei lerombolják azt, amit a dolgozók építettek”).

Kölcssey Himnusz a eltűnt az első oldalról, és helyette *Vörösmartynak* az előző kiadásból hiányzó *Szózata* olvasható valahol az olvasókönyv közepe táján. Ennek oka talán *Kölcssey Himnuszának* első sorában rejlik: „Isten áldd meg a magyart...”. Az új ideológia kitörölt minden vallási tartalmú utalást.

A könyv szerkezete is módosult némileg: az olvasmányok között, ahol korábban találós kérdéseket olvashattak a gyerekek, most olyan, bekeretezett szövegek láthatóak, mint „Ótévés tervünk végére minden faluban lesz villamosság, minden falunak lesz bekötőútja, minden falunak lesz rádiója”. A tankönyv új orientációjának didaktikus szándékai nyomot hagynak az olvasmányok nagy részén (amelyek olyan címeket viselnek, mint „Teri traktorvezető lett” stb.).

November 7. nem az ünnepnek megfelelő hónapban, hanem a tankönyv elején, a *Sztálin* és *Rákosi* tetteit és életét ismertető szövegben szerepel: a könyv általános értékorientációját a kor összes történelmi tudnivalóját és normáját egyetlen – terjedelmes – olvasmányba sűríti.

Ennek fényében meglepő, hogy nem hiányzik a *karácsony*: rövid, lényegtelen változtatással ugyanaz a szöveg olvasható, mint az előző évben – ám ez is mentes a vallási tartalmaktól.

Gyökeresen megváltozott ugyanakkor az 1848-as forradalmat feldolgozó olvasmány: ezúttal didaktikus szöveg, a jelenkori szerző feltüntetése nélkül. Arra a napra összpontosít, amelyen „[kitört] az 1848-as forradalom, hogy felszabadítsa a századok óta elnyomott magyar népet”. Ezt a parasztság szenvedéseinek részletes leírása követi. Egyfelől történelmi elbeszélés „a magyar nép szomorú sorsáról”, amellyel kapcsolatban megjegyzi, hogy az idegen, német(!) királyok uralma alatt élt. Másfelől hangsúlyozza a forradalom internacionalista jellegét: „1848-ban nemcsak nálunk, hanem Európa-szerte megmozdult a nép, hogy kivívja szabadságát. Európa-szerte kitört a forradalom.” Általában történelmi távlatba helyezi az 1848-as forradalmat: a Dózsa- és a Rákóczi-felkelést annak közvetlen előzményeként említi, majd – a történet tanulságaként – a szovjet hadsereg egy évszázaddal későbbi felszabadítására mint *Petőfi* és *Kossuth* álmának beteljesülésére utal: „De boldogok lennének [*Petőfi* és *Kossuth*], ha ma látnák a szabad hazában élő,

boldogan építő népet, ha látnák, hogy szebb, igazabb, boldogabb élet vár a dolgozók millióira..." A mögöttes szándék nyilvánvalóan az, hogy a forradalmi szellem fejlődését kontinuitásként mutassa be.

Az olvasmány ugyanakkor egyetlen rövid bekezdést szentel a szabadságharcnak és vereségének. A nemzeti függetlenségért vívott harc itt is osztályharcként jelenik meg: „A forradalmat a császári seregek később mégis leverték. Olyan idegen uralkodókat hívtak segítségül, akik saját népüket is elnyomták.” Az orosz hadsereg szerepére a forradalom és szabadságharc leverésében pusztán közvetett módon tesz utalást, anélkül, hogy nemzetiségét megnevezné.

A *magyar Tanácsköztársaság* című szöveg hasonlóképpen legitimáló funkciót tölt be. Ugyanezen a módon igazolja a forradalmat: egyfelől leírja, milyen rossz körülmények között dolgozott a munkásosztály, míg az arisztokrácia kizsákmányolta, másfelől idéz a korszak tankönyveiben rendszeresen proletárköltőnek feltüntetett *Ady* egyik verséből. *Rákosit* az 1919-es forradalom egyik vezéréként említi: korábbi vezető pozíciójára úgy utal, mint a jelen párt- és állami vezetőjének kiemelkedő képességeit magyarázó egyik tényezőjére.

A Vörös Hadsereg felszabadító harcával foglalkozó szöveg (*A felszabadulás ünnepe*) a korábbi, ideológiai töltetű szövegekhez hasonlóan nehezen megragadható, elvont érvelés mentén épül fel, és nem mulasztja el megemlíteni a magyar és a szovjet nép vezetőinek személyes érdemeit.

Ezt követi egy újabb olvasmány – *A szocializmus útján* –, amely ugyanezt az okfejtést ismétli meg, biztosítva, hogy a három ünnep és a hozzájuk kötődő történelmi magyarázat egyazon entitásként maradjon meg a gyerekek fejében.⁴

A május 1-jei szöveg, amely – mint korábban – *A munka ünnepe* címet viseli, sokban hasonlít az előző kiadáséhoz. A mellékelt rajznak, amely ünneplő munkásokat ábrázol egy teherautó körül, ugyanaz a szerkezete és a perspektívája, mint az előző könyv illusztrációjának. Az idő múlását mégis jelzi, hogy a kép központjában – az „Éljen a szabadság!” felirat helyén – megjelent *Rákosi* portréja. Hasonlóképpen, az olvasmány egyes bekezdései – azok, amelyek általában a munkát dicsőítik – azonosak a korábbi szöveggel, ám ezt a részletet most *Lenin*, *Sztálin* és *Rákosi* érdemeinek taglalása vezeti be, majd a szocialista világ népeinek felszabadulását felvillantó történelmi kitekintés zárja le. Összehasonlítva a korábbi olvasmánnyal, azt mondhatjuk tehát, hogy bár a *munka* jelentőségét ezúttal is gondosan tárgyalja, a hangsúly most a *munkásokra* és a munkásmozgalomra esik.

A harmadik olvasókönyvek új generációja először az 1950–51-es tanévben jelent meg. Ennek a kiadásnak a technikája – a korábbihoz képest – kifinomultabbnak látszik: november 7-én például a kortárs szerzők összetett és elvont történelmi-politikai magyarázatai helyett a gyerekek egy mesét olvashatnak az orosz parasztok szenvedéseiről. Általános fogalmak helyett itt konkrét személyek jelenítik meg a sorsukat. Ezt a mesét három, *Lenin*, *Sztálin* és *Rákosi* életéből merítő történet követi. Különösen érdekes ezek közül az, amelyik a kortárs szovjet vezetővel foglalkozik, mert annak gyermekkoráról szól. Az egész történetben – amely kiemelkedő képességeit demonstrálja – „Szoszónak”, vagyis a becenevén nevezik. A szerkesztők ráébredtek, hogy – tekintettel olvasóik fiatal korára – a személyes szemszög alkalmasabb az ideológiai tartalmak átadására, mint a nehezen emészthető okfejtések. Hogy elfogadtassák az ünnepi dátumok által képviselt

⁴ Ezt a törekvést tükrözték húsz évvel később a Forradalmi Ifjúsági Napok is, amelyek keretében az ifjúsági szervezetek a tavaszi évfordulókat együtt, egyazon hagyomány különböző fejezeteiként ünnepelték.

értékeket, konkrét tények és cselekedetek formájában tárgyiasítva közelebb kellett hozniuk azokat. Az elvont érvelések aránya – ha nem is teljesen – jelentősen lecsökkent ebben a kiadásban.

Ez az olvasókönyv jobban alkalmazkodik a gyerekek életkorához: megint több mesét olvashatnak benne. Ezekben belül a magyar szerzők aránya kisebb, mint az 1949-es kiadásban, a mesék és versek közül pedig sok a szocialista világ országai-ból származik (egyesekeket a könyv „szovjet népmeseként” definiál).

Az 1848-as forradalom című olvasmány az előző kiadáshoz hasonlóan sajátosan értelmezett történelmi kontextusba helyezi március 15-ét: a jelenben fejlődésének csúcspontjára érő szocializmus egyik állomásaként írja le: „...a Szovjetunió segítségével, az MDP vezetésével valóra váltottuk Kossuth örökségét: Magyarország ma már független ország, és az is marad. Valóra váltottuk Petőfi örökségét: Magyarország Köztársaság lett, a nép köztársasága.” Nagyobb hangsúly esik a szovjet és a magyar párt- és állami vezetők személyes érdemeire, mint korábban.

Ez a kiadás, hasonlóan a november 7-éhez kapcsolódó olvasmányokhoz, március 21. üzenetét is személyes szemszögből mutatja be – ám a szöveg, amely a *Mit jelentett 1919. március 21. az életemben?* címet viseli, általános érvényűnek szánt megállapításokkal kezdődik. Az ismert érvelés rendjét követve összehasonlítja az emberek életét a forradalom előtt és alatt, ám ezúttal általános leírás helyett könnyen megjegyezhető konkrét tények és szereplők révén (például a fiatal munkás március 21. előtt nem engedhette meg magának, hogy villamosjegyet vegyen, és ezért gyalog kellett munkába mennie a hideg és sötét téli reggeleken).

Az április 4-i olvasmány (*Felszabadulás*) hasonló módon épül fel: a témát előbb az események általános áttekintése vezeti be, amely szerint „a Szovjet Hadsereg... minden módon kímélte Magyarországot, mert tudta, hogy nem a magyar dolgozó nép harcolt ellene, hanem csak a magyar urak s a német fasiszták”. Az olvasókönyvekből is kirajzolódik a politikai vezetésnek az a törekvése, hogy az 1919 és 1948 közötti időt bizonyos értelemben meg nem történtté tegye: az olvasmány az „uralkodó osztályokra” hárítja a történelmi felelősséget azért, mert Magyarország a náci Németország szövetségese volt a második világháborúban.

A történelmi visszatekintést egy szovjet katonatiszt visszaemlékezése követi, amelyben elmeséli, hogyan adott csokoládét egy magyar bácsinak és kisunokájának. A tiszt kijelenti: „...most kezdődik a magyar nép igazi élete”. A történelem most kezdődik, mindaz, ami korábban volt, másodlagos jelentőségű.

Alaposan megváltozott a május 1-jei olvasmány is: eszerint „Május elseje a munkásosztály ünnepe”⁵ – az előző szöveg ugyanakkor *A munka ünnepe* címet viselte. Ez a szöveg – ismét történelmi szemszögből közelítve – a munkásosztály harcaira összpontosít, és különös módon aktualizálja a témát, a koncepciók perek korszakát tükrözi: a szöveg kilencéves olvasói megtudhatják, hogy „A Magyar Dolgozók Pártjában bízva készülünk újabb harcokra a külső és a belső ellenségeink ellen.”

A következő új kiadás, amely először az 1956–57-es tanévben jelent meg, és egy kis példányszámú 1954-es próbakiadásra alapul, ismét *Kölcsey Himnuszával* kezdődik. Az új olvasókönyv egésze a desztalinizálás időszakát tükrözi: a benne szereplő új történetek a mindennapi élet eseményeit dolgozzák fel, emellett állatokkal és hasonló, a gyerekekhez közelebb álló témákkal foglalkoznak. A politikai

⁵ Kiemelés az olvasmány szerzőitől.

megfontolások többé nem érvényesülnek a könyv egészében, pusztán a végén olvashatóak a munkásosztály életét taglaló, az előző kiadásokból ismert olvasmányok. Elkülönülésük mintha opciós voltukat jelezné. Az új kiadás általános orientációja a központi hatalom szigorának oldódását tükrözi: az állampolgárok ismét élvezhették a politikától való visszavonulás jogát.

Ez azonban nem jelenti azt, hogy a könyvből teljes mértékben hiányoznának a politikai szempontok. Továbbra is kiemelkedő teret szentel a hivatalos nemzeti ünnepeknek. Az ünnepelt történelmi eseményeket ugyanazokkal a technikákkal igyekszik közel hozni a gyerekekhez, mint a korábbi változatok: a november 7-i szöveg (*Roham a Téli Palota ellen*) konkrét eseményekre összpontosít: a Téli Palota ostromának részletes és tényszerű leírása, valamint az Aurora cirkáló mitizált szerepe a rezsim kezdetének pontosan meghatározható és könnyen elképzelhető tettét igyekeznek kijelölni. Az absztrakt gondolatok megint konkrét személyekhez és eseménysorokhoz kötődnek.

A *karácsony* szokatlan kontextusban szerepel. A történet *A szokolnyiki karácsonyfa* címet viseli, ám az ünnepet vallási tartalmától teljesen megfosztva ábrázolja: Mikulás helyett a Télióval találkozhatunk benne, a kis Jézus helyett pedig a nagy *Lenin*, az új megváltó jön el a gyerekekhez, hogy játsszon velük. Az, hogy a történet középpontjában gyerekek állnak, nyilvánvalóan megkönnyíti az azonosulást a fiatal olvasók számára. Az pedig, hogy *Lenint* a gyerekek barátjaként és közeli perspektívából („Leninnek nagy, meleg keze volt”) ábrázolja, nem más, mint az állam paternalista törekvéseinek legközvetlenebb tárgyiasítása.

Március 15. a visszatérő módon jelenik meg: *Petőfi* személyes visszaemlékezésein keresztül. Ez alkalommal az olvasókönyv megemlékezik a függetlenségi háborúról, bár közvetett módon, a korszakot feldolgozó mesék révén. A hangsúly *Petőfi* személyén van, és a forradalom bukása után az őt körülvevő népi legendákon – ezt tanúsítja a *Kevély Kerekí* című, több kiadásban is olvasható történet, amelyben a költő mőresre tanít és nevetségessé tesz egy kövér nemesurat.

Március 21-éről egy olyan történet emlékezik meg, amely a nagy eseményeket egy gyermek szemével mutatja: a „*Védd meg a proletárok hatalmát!*” című olvasmányban – akár egy kalandregényben – egy Misi nevű kisfiú harcba száll, és tüzet nyit az ellenségre. Egy másik olvasmány is kapcsolódik ehhez a dátumhoz: a *Fehér Annus levele*, amely ugyanezt a technikát alkalmazza. A magyar tanácsköztársaság vívmányait egy kislány szemszögéből, kézzelfogható példákkal illusztrálva láttatja: Annus levelét olvashatjuk arról a táborról, ahol pajtásaival együtt nyaral.

Az olvasókönyv *április 4-ét* is személyes szemszögből idézi fel: *A hála rózsájában* a Budapestet felszabadító szovjet katonának rózsát ad egy idős néni. Bár ez az olvasmány sokban hasonlít az előző kiadáséhoz, amely szintén egy szovjet tiszt történetét dolgozza fel, itt nem vezet be történelmi kitekintés: a szerzők ideológiai nevelés helyett a történet által felidézett érzésekkel igyekeznek formálni a harmadikosok politikai világlképét.

Hasonló módon emlékezik meg a könyv *május 1-jéről* (*Május elsején*): az ünnepelést egy Péter nevű kisfiú szemén keresztül ábrázolja. Részt vesz a hagyományos ünnepi felvonuláson, amelyen a hangsúly az olyan, vidám elemekre kerül, mint a zene, a játékok és a közös éneklés. A történelmi visszatekintés egy hatvanéves, fehér hajú bácsikának, a felvonuláson egyik résztvevőjének a szájából hangzik el. A szöveg általános üzenete hasonló a korábbi *május 1-jei* szövegekéhez (vagyis az, hogy a munkásosztály ma már szabadon ünnepelhet, nem úgy, mint régen), ám ez személyes történetből derül ki: az öregember testvérét lábon lőtte az előző rezsim

államrendőrsége egy felvonulás közben. Megint a kézzelfogható tények által felkeltett érzelmeknek kell átadniuk a tulajdonképpeni mondanivalót.

A következő, teljes egészében megújított kiadás először az 1964–65-ös tanévben jelent meg. Bár a 99. oldalra száműzött és egyetlen versszakra redukált *Himnusz* helyett egy kommunista indulóval nyit, egészében véve növekszik a mindennapi élet különböző oldalaival foglalkozó történetek, a népmesék és az anekdoták aránya. Sok olvasmány merít az olyan, jól ismert magyar történelmi személyek életéből, mint *Kossuth* és *Petőfi*.

November 7-ére az előző kiadásból ismert szöveg emlékezik. A könyv végén, a szövegtől függetlenül, láthatunk egy színes rajzot a Téli Palota ostromáról anélkül, hogy bármilyen szöveg utalna arra, mi áll a képen, feltételezve, hogy a gyerekek automatikus képzettársítás révén azonnal felismerik az eseményt. A szöveg után olvasható A „*Hajnal*” *hajó* című vers azt a törekvést tükrözi, hogy e történelmi epizódot szinte mitikus nagyságúvá növeljék. Az „*Aurora*”, a forradalom kezdetét ágyúlövésrel jelző cirkáló eredeti neve közismerten a hajnalt, az új nap kezdetét jelenti, ezért is kiválóan alkalmas arra, hogy egy új korszak kezdetét jelölje. Ugyanezen az oldalon van *Csokonai A szabadsághoz* című verse is, ami talán a rezsím jól ismert dialektikus történelemkoncepcióját támasztja alá, amely szerint a történelem a retrográd és a progresszív erők harcából születik, *Csokonai* pedig, mint a jelenlegi rezsím előfutára, az utóbbiak oldalán áll.

Bár a *karácsony* teljesen kimaradt ebből a könyvből, olvashatunk benne egy olyan történetet, amely az előző kiadáséhoz hasonlóan a gyerekek szemén keresztül látatja *Lenint (Lenin és a kisfiú)*, és azt meséli el, hogy egy kisgyerek véletlenül találkozik az októberi forradalom hőisével.

Március 15-ről ismét a jól ismert *Petőfi-részlet* emlékezik meg.

Míg *március 15-ének* növekedni látszik a jelentősége, *21-é* kissé csökken. Az ellenséget legyilkoló Misiről írott, kissé brutális történetet egy vers helyettesíti – *A proletárgyerekek játékszere* –, és a szerkesztők megőrizték a *Fehér Annus levelét* is.

Április 4-ére új történetet választottak, noha a tartalom keveset változott: arról szól, hogy Budapest ostroma közben a szovjet katonák hősiiesen feláldozták az életüket a civil lakosságért.

Május 1-jére két, személyes szemszögből közelítő történet is emlékezik: A *vörös szegfű*, amelyben egy idős nyomdász beszél a régi, rendőrök által szétvert május elsejei tüntetésekről, és a *Május elseje*, amely szintén történelmi tablón helyezi el a mai ünnepet, ám Miska szemével látatja azt, és hangsúlyozza az ünnep kellemes oldalát: „Milyen jó lesz részt venni a gyönyörű felvonuláson. Lobognak majd a zászlók a friss szélben, és mi mindnyájan énekelünk, kacagunk, örülünk... Ilyen szép nap nincs több, az egész város, mint egy nagy család, együtt ünnepel.”

Ezt a könyvet 15 éven keresztül, egészen az 1978–79-es tanévig használták az általános iskolákban, amikor – a tantervreformmal párhuzamosan – egy új kiadás jelent meg. Ebben – a következőkhöz hasonlóan – egyetlen nemzeti ünnepről sem esik szó. Az olvasmányok különféle jelenségekkel foglalkoznak a természettudományoktól a nemzeti történelem olyan kiemelkedő személyiségeiig, mint *Mátyás király*, *Kinizsi* stb. A könyv teljes mértékben apolitikus.

Változó trendek a nemzeti ünnepek képében

Az államszocializmus négy évtizedét összehasonlítva két, egymással összefüggő folyamat figyelhető meg a tankönyvek nemzetiünnep-ábrázolásában. Egyfelől csökken a hivatalos ünnepeken felidézett történelmi események értelmezésében uralkodó hegemonia, és háttérbe szorulnak az olvasókönyvek témáinak és nyelvezetének ideológia vonatkozásai, erről tanúskodik a személyes nézőpontok előtérbe kerülése. Ez a depolitizálási folyamat párhuzamos az eltérő vélemények növekvő tolerálásával: az elvárt politikai orientációt nem határozták meg pontosan és részleteiben, hanem olyan történeteken keresztül sugallták, amelyek nagyobb értelmezési szabadságot nyújtottak. A hivatalos ünnepi szertartások egyre formálisabbakká váltak, és – a megőrzött díszletek mögött – egyre jobban elveszítették szimbolikus tartalmaikat.

Másfelől megnőtt a nemzeti ünnepek „kikapcsolódás-szórakozás aspektusának” a súlya: kötelező jellegük elvesztésével egyre inkább a mindennapos gyakorlatot kellemesen felváltó szabadnapot testesítették meg. Vonzóerejük növekedése különösen látványos volt május 1-jén: ez az ünnep valódi ünnepléssé vált, különböző szórakozási lehetőségeket kínálva a család és a társadalom valamennyi tagjának. A tankönyvekben a nyári szünet miatt nem említett augusztus 20. szintén olyan látványosságokkal mulattatta a résztvevőket, mint a katonai parádé, a tűzijáték stb.

Miután az ötvenes évek elején az új rezsim megerősödött, az iskolára és társszervezeteire az a feladat hárult, hogy egy olyan képet közvetítsenek a társadalomról, amilyennek a politikai elit látni akarta, de amilyen az a valóságban soha nem volt. Az, hogy egyre szélesebb rétegek számára vált egyre nyilvánvalóbbá a kép és a valóság közötti inherens ellentmondás, a rendszer negyvenéves története során óhatatlanul maga után vonta azt a felismerést, hogy a politikai nevelésben tett erőfeszítések kudarcot vallottak.

Nyilvánvalóvá vált, hogy az olyan történelmi tényekre, mint például a felszabadulás a második világháború után, másképpen emlékeznek a lakosság jelentős csoportjai és a politikai vezetés. Ugyanazok a tartalmak ellentétes módon jelentek meg a családi beszélgetésekben és a hivatalos forrásokban. A valóság és a hivatalos csatornákon keresztül elsajátított tudás inkompatibilitása a társadalmi-politikai diskurzus második rétegének kialakulásához vezetett: a hatvanas évektől kezdve magánkörökben egyre többször érte nyílt kritika a politikai vezetéset.

A tanárok számára egyenesen skizofrén helyzetet teremtett az az elvárás, hogy a dolgokat másképpen mutassák be, mint ahogy az emberek nagy része és gyakran ők maguk is látták. Volt, aki úgy döntött: a hivatalos álláspontot – óvatos távolságtartással – hivatalos álláspontként adja tovább. Eközben a történelmi vagy kortárs események alternatív értelmezése egyre nyíltabban jelent meg az iskolákban. Egyfajta cinkosság született a tanárok és a diákok között, akárcsak a társadalmi érintkezés más mezőiben – ezt pedig lassan valamennyi résztvevő felismerte (és nyíltan is kifejeződésre jutott egyes filmekben és szépirodalmi művekben⁶).

Ennek a jelenségnek a kialakulását segítette az olyan hivatalos csatornákon terjesztett tartalmak „fellazulása” is, mint az iskolai olvasókönyvek (és más, hatékonyabb eszközök). Az egyéni szabadság a történelmi és kortárs események értelmezésében és értékelésében nem növekedhetett volna meg anélkül, hogy az uralkodó elit

⁶ Például Bacsó Péter és Esterházy Péter munkáiban.

befolyása ne csökkent volna ugyanezek a területeken. A depolitizálás folyamata és a rezsim visszavonulása az élet különféle területeiről egyfelől, a növekvő egyéni szabadság másfelől két, kölcsönösen egymást generáló folyamat volt.

Bár a különféle kérdések értelmezésében a magánjellegű és a nyilvánosan vállalható nézetek között mutatkozó különbségekkel az emberek többsége tisztában volt, a társadalmi érintkezés megkövetelt egy bizonyos óvatosságot. Egészen a nyolcvanas évek végéig az érvényesülés kulcsa az állampolgárok számára az volt, hogy tudjanak különbséget tenni e két véleményformálási szint között. Mivel ez a különbség kifejeződésre jutott az oktatásban is, a gyermekek már fiatalon elsajátították ezt a „szabályt”.

A rendszer utolsó két évtizedében a nemzeti ünnepek szinte megtestesítették e „társadalmi játék” szabályait: az állampolgárok – ha elfogadták a díszletet – lehetőséget kaptak arra, hogy élvezzék a rezsim által felkínált különféle szórakozási lehetőségeket. A nemzeti ünnepek fokozatos megváltozását, az azokban rejlő ideológiai vonatkozások csökkenését jól illusztrálják a tankönyvek. A folyamat pedig azt jelezte, hogy a vezetés úgy érezhette: az apró engedmények politikájától nincs visszaút, az újabb megszorítások széles körű elégedetlenséget váltanának ki – és erre intette 1956 példája is. Ez a folyamat vezetett a politikai „díszlet” ideológiai tartalmának teljes marginalizálódásához, és így hozzájárult a rezsim ellehetetlenüléséhez is.

Brezovics Judit, 11 éves
Szigetvári 1. sz. Általános Iskola